

РЕЦЕНЗІЇ

Олександр Машкін
(м. Київ)

ПОЛЬСЬКИЙ ВНЕСОК В УКРАЇНСЬКУ СЕРЕДНЬОВІЧНУ БІОГРАФІСТИКУ

На сучасному етапі розвитку людства, в епоху, коли особливого значення набувають процеси глобалізації та злиття націй, стрімко зростають темпи інтеграції в гуманітарній сфері, характерним проявом чого можна, як здається, вважати той факт, що значна кількість дослідників певної країни, не обмежуючись вивченням минувшини своєї Вітчизни, звертається до історії інших держав.

Яскравим підтвердженням щойно висловленої нами думки є вихід у світ у перекладі з польської на українську мову в 2009 році в Хмельницькому видавництві "ПП Мельник А. А." книги випускника Торунського університету, доктора гуманістичних наук, ад'юнкта Інституту історії та архівістики університету ім. М. Коперника Томаша Кемпи "Костянтин Василь Острозький (бл.1524/1525 – 1608), воєвода Київський і маршалок землі Волинської", присвяченої долі названого безпосередньо в заголовку самої роботи видатного руського діяча Великого князівства Литовського та Речі Посполитої другої половини XVI – початку XVII ст.

Попри те, що монографія про К.-В. Острозького, цієї непересічної постаті середньовічної України, належить перу іноземного дослідника, сама її структура відзначається послідовністю та внутрішньою логікою. Крок за кроком веде нас автор буремними шляхами життя свого героя – від походження роду Острозьких і перших згадок про нього взагалі й до останніх днів перебування на цьому світі самого Костянтина-Василя. Автор викладає матеріал мовою компетентного у своїй справі науковця, не лінуючись переривати свою оповідь чисельними поясненнями й коментарями, додаючи до основного тексту змістовний генеалогічний, бібліографічний, "персоналістичний", "маєтковий" та ілюстративний показники.

Включаючи в себе загалом сім основних розділів (С. 16 – 271), висновки (С. 272 – 274), три додатки (С. 275 – 283) й коментарі (С. 284 – 340), книга починається зі Вступу (С. 7 – 15), який являє собою не що інше, як, з одного боку, обґрунтування автором обраної ним теми (читай – "персоналії") свого дослідження, а з іншого – стислий, але вельми глибокий аналіз історіографії питання й огляд його джерельної бази. Частина друга роботи (С. 16 – 27), маючи назву "Походження Острозьких. Костянтин Іванович Острозький", присвячена розгляду досить широкого кола проблем, пов'язаних із питаннями про те: а) хто такі Острозькі взагалі, б) звідкіля пішов їхній рід, в) кого вони вважали своїми предками й ким ці останні були насправді, г) які функції в тодішньому "царстві Гедеміновичів" виконували прадіди, діди та батьки "нашого" Острозького? Наче підводячи ризику всім цим складним питанням щодо походження князя, польський учений досить слушно зазначає: "У зв'язку з тим, що бракує конкретних доказів, які б

могли розв'язати таємницю походження роду Острозьких, треба зосередитися на виключенні найменш правдоподібних гіпотез" (С. 18).

Наступний розділ рецензованої монографії ("Молодість. Боротьба за становище серед литовсько-руського можновладства"; С. 28 – 52), охоплюючи період з 1526 – 1572 рр., розкриває перед читачем процес змужніння головного персонажа книги та його входження до правлячої еліти своєї країни. Боротьба за батьківську спадщину, протистояння родичам-марнотратцям, чисельні перепони на шляху до отримання якісної освіти, володарювання в предкових волостях, одруження, участь в обороні рідної землі від татар, перші особисті контакти із "сильними світу цього" та прилучення до участі в роботі Гродненського сейму 1566 – 1567 років, – ось, на думку автора, далеко не повний перелік тих подій, через які пройшов князь К. Острозький на шляху від юнака до наділеного життєвим досвідом мужа. Змальовуючи ж його, сам Т. Кемпа спирається на чисельні джерела, один лише перелік яких займає в нього більш ніж 125 позицій.

Розгортаючи власне дослідження проблеми за принципом "Schrit auf Schrit", тобто поступово, названий вище польський учений у третьому нарисі книжки ("Громадянин Корони"; С. 53 – 76), чия хронологія обмежена кінцем 60-х – першою половиною 80-х рр. XVI ст., розглядає діяльність В.-К. Острозького на геополітичному рівні всієї Речі Посполитої. Сильним моментом цієї частини монографії варто вважати намагання автора розібратися з ситуацією, відповідно до якої Острозький, з одного боку, відчував себе православним, активно пручався латинізації й полонізації, а також "критично оцінював задум війни з єдиновірною йому Московською державою" (С. 55), з іншого ж, як вірнопідданий свого Короля, схвально ставився до всіх кроків останнього ("частіше підтримував польську візію на політичні справи" – С. 61) аж до заочної солідаризації з Люблінською унією 1569 року. Певне, саме тому, коментуючи всі ці перипетії, котрі більше скидалися на "Гордіїв вузол" тогочасного буття, Т. Кемпа пише: "Шістдесяті роки XVI ст. виявилися багатими на доленосні події в історії Литви та руських земель, які входили до її складу. Зростаюча загроза з боку Москви схилила литвинів до укладення нового акту унії з Польщею. Однак литвини не бажали об'єднання за всяку ціну. Для магнатів тісна унія передовсім означала помітне послаблення їхньої влади, необхідність поділитися нею зі шляхтою, а частково й із поляками. Литовська шляхта підтримувала унію через те, що розраховувала, особливо після реформи шістдесятих років, на дальше зміцнення своїх позицій порівняно з магнатерією. Багато литовських вельмож, а тим більше шляхти, висловлювалися за якусь форму порозуміння із Польщею. У той час, коли шляхта воліла тіснішої унії, щоби здобути такі ж права, якими володіла польська шляхта, значна частина можновладців прагнула обмежити зв'язок обох держав персональною унією чи військовим союзом" (С. 53).

Четверта глава книги ("В обороні кресів Речі Посполитої"; С. 77 – 100) присвячена, умовно кажучи, "можновладницькій" стороні життя князя Острозького, під якою розумілося тоді широке коло найрізноманітніших обов'язків. Загострюючи увагу наукової громади на участі Костянтина-Василя в "магнатських ескападах", після смерті 7 липня 1572 р. Зигмунта-Августа (С. 77 – 78), його ставленні до коронних і місцевих сеймів за так званої "добі безкоролів'я", ("К.Острозький не прибув ані на жоден з'їзд у Короні, крім місцевих зібрань на руських землях") (С. 79), виділяючи спроби окремих претендентів на Престол у Варшаві повернути його на свій бік (С. 80) та безпосереднє ставлення Острозького до Генріха Валуа ("прибув разом з синами на коронаційний сейм" цього монарха) (С.85), Пястів та прибічників Максиміліана, Кемпа неначе натякає, що в ті складні часи його герой, маючи вибирати між честю та обов'язком, віддавав перевагу саме першій. Чільне місце займають у роботі й сюжети стосовно династичних зазіхань на Річ Посполиту з боку Кремля: "Литвини за власною ініціативою пробували вести переговори з царем Іваном Грозним, обіцяючи корону Литви його синові Федору. Ця кандидатура підтримувалася значною частиною шляхти і спочатку, із тактичних міркувань, деякими магнатами. Розраховували на те,

що завдяки обранню царевича вдасться закінчити тривалу війну за Інфляндію. Ніщо не вказує на те, щоби К. Острозький та інші руські можновладці, незважаючи на спільне віровизнання, яке ріднило їх із московським володарем, сприяли царській кандидатурі. Тим більше, що ініціатива литвинів була виключно місцевою. Зрештою, цар не погодився на жодні умови, висловлені литвинами. Ця відмова Івана Грозного змусила литвинів налагоджувати порушені зв'язки з Польщею. Спонукала до того й литовська шляхта" (С. 82). Оскільки ж близькість до трону часто-густо передбачала й уміння володіти зброєю, Т. Кемпа приділяє також значну увагу звияжній праці К.-В. Острозького на ниві організації протистояння османсько-татарським навалям 1577 – 1579 років (С. 92 – 100).

Родинне життя князя, його меценатська діяльність на користь Православної церкви й ставлення до інших віросповідань висвітлюється в п'ятій частині монографії (С. 100 – 141). Залучаючи широке коло архівних матеріалів, а також свідчення, отримані з праць російськомовних учених першої половини ХІХ ст., польський дослідник Т. Кемпа детально змальовує роль К.-В. Острозького в реконструкції таких своїх "родинних осередків", як міста Дубно та Острог (С. 102 – 108), долаючи прикрий брак конкретних фактів і не збиваючись на пліткарство, намагається відтворити "сімейне коло" Острозьких (С. 109 – 112). Крім того, чільне місце в роботі відведено ролі цього руського вельможі тогочасної Речі Посполитої в допомозі ченцям Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври (С. 112 – 113), докладно описано піклування Костянтина-Василя Острозького про ті храми й обителі, що знаходилися в межах його фамільних володінь (С. 114 – 116), сказано про опікування князем "храмами, що знаходилися поза острозькими маєтностями" (С. 117 – 118). Не залишилися поза увагою дослідника й такі моменти, як надзвичайно великий вплив князя на посаді радника "з питань православ'я" при Королі Зигмунті ІІІ (С. 119 – 121), його участь у заснуванні "школи руської Острозької" (С. 121 – 125), сприяння російському першодрукареві І. Федорову (С. 126 – 132), контакти героя книги з католиками, протестантами, аріанами й навіть антитринітаріями (С. 133 – 138). "Важко, – коментує складність тієї міжконфесійної ситуації, що в неї за велінням долі втрапив К.-В. Острозький, автор рецензованої книги, – однозначно охарактеризувати релігійні погляди князя Костянтина. Слід погодитися з Казимиром Тишковським, що К. Острозький був справжнім сином гуманізму й реформації та разом вільним обивателем шляхетської Речі Посполитої, у тому сенсі його особистість не відрізнялася від особистості типового магната. Усе ж, незважаючи на визнання досягнень євангеліків та католиків, особливо на ниві освіти й проповідництва, він залишився міцно пов'язаним із православ'ям. Немає сумніву, що його віра була щирою, хоч і не позбавленою амбіційних елементів. Про це насамперед свідчить активна діяльність Острозького на користь православ'я" (С. 158 – 159).

У шостому розділі праці ("Реформа церкви і унія"; С. 141 – 201) Т. Кемпа намагається реконструювати ставлення Острозького до угоди про співпрацю між Ватиканом і частиною православних ієрархів Південно-Західної Русі та Литви що мала місце у 1596 р., яка відома зараз як "Берестейська (Брестська) унія". Маючи за мету створити не панегірик, а реальний портрет князя, молодий дослідник із Торуня відзначає, що: а) у найближчому оточенні К.-В. Острозького було щонайменше двоє греків "із проунійними поглядами" (С. 145), б) сам Острозький спочатку прихильно ставився до реформ папи Григорія ХІІІ і ладен був "за справу об'єднання християн віддати життя" (С. 145 – 146), в) у Римі, плекаючи унійні сподівання, робили ставку на нього, котрі особливо посилилися після того, як Костянтонопольський патріарх Ієремія ІІ "створив" Московську Патріархію (С. 147 – 155). Однак, як слушно зазначає автор монографії, "у другій половині 1584 р. контакти К. Острозького з представниками курії в Речі Посполитій були різко обірвані" (С. 153), і саме з цього часу, долаючи тиск найближчих родичів-католиків та переборюючи різного типу економічні негаразди, він твердо став на шлях захисту віри своїх предків. Вважаючи, "що унія лише тоді б мала сенс, якби призвела до реформування Церкви і була б

шансом виходу православ'я з кризи" (С. 159), Острозький не лише ігнорує тих, хто, думаючи інакше, намагався нав'язати йому власну точку зору, але й (звісна річ, виходячи зі своїх сил та можливостей), починає з ними вперту боротьбу. Що, за словами Кемпи, передбачало як союз з усіма християнами-некатоликами (С. 169 – 170, 189) активний спротив прибічникам Риму в середовищі місцевих православних ієрархів та світських вельмож (С. 174 – 182) та боротьбу за реальне володіння конкретним парафіями, храмами й монастирями (С. 194 – 195). Зробивши "дідичів" Острог регіональним центром "антипапіжного" руху в краї (С. 194), князь Костянтин-Василь, боронячи єдиновірних собі львів'ян, лучан та інших жителів, на думку Т. Кемпи, фактично виступає перед нами як один зі співавторів конституції "Релігія грецька", що, поставши на сеймі 1605 року, до певної межі захищала майнові надбання православних (С. 198). "Можна з певністю стверджувати, – завершує згаданий сюжет зазначений польський учений, – що Київський воєвода К.-В. Острозький був останнім сенатором Речі Посполитої, який активно і послідовно захищав позиції православ'я на публічних форумах. Із його особою слід пов'язати більшість починань, які порушували православні на сеймових засіданнях. Не підлягає сумніву й те, що позиція К. Острозького мала значний вплив на вибір форм протистояння православних супроти унії. Воно було спрямоване на шлях політичної боротьби. Нечисленні православні сенатори, які засідали в сенаті після смерті К. Острозького, обмежили свою діяльність на ниві православ'я, в основному, фундаційною активністю. Після смерті старого князя головний тягар оборони Церкви випав на братства, монастирі, середню руську шляхту й козаків" (С. 200).

Позитивним моментом рецензованої роботи є також наявність у ній суто, так би мовити, "економічних ліній" (розділ 7 "Маєток і господарська діяльність Острозького" С. 201 – 221), оскільки господарювання завжди було "найважливішим напрямком активності К. Острозького, як, зрештою, і більшості магнатів та шляхти" (С. 201). Опрацювавши значне коло джерел, Т. Кемпа прийшов до висновку, що "першим етапом розбудови майбутнього потужного господарства князя стало правове входження у володіння частиною батьківських маєтків" (С. 202), до яких, на думку автора монографії, трохи згодом додалося майно дружини Костянтина-Василя, Софії Тарновської та її роду (С. 203 – 206), угіддя, відібрані ним в Ольбрахта Ласького й нащадків своєї мачухи Тетяни Гольшанської (С. 206 – 207), землі, що потрапили до рук князя від невістки (дружини старшого сина Олександра) Тишкевич ("маєток Дорогобуж з околицями") (С. 209), а також ті території, що з часом придбав безпосередньо Костянтин-Василь (С. 210 – 220). І саме подібні "ініціативи" К.-В. Острозького, за вельми слушним висловом Кемпи, призвели до того, що "останній чоловічий потомок роду Острозьких" десять після 1620 року мав у власності "80 міст, 2760 сіл, 600 тисяч злотих готівкою, 400 тисяч талерів, окрім того, багато інших монет готівкою, 30 бочок ламаного срібла, 700 їздових коней, 4 тисячі кобил" (С. 221).

Завершується ж монографія розділом, у якому автор намагається розібратися в ставленні князя Острозького до низки ключових моментів політичної історії Речі Посполитої. Так, розповідаючи про участь Костянтина-Василя у виборах Короля Сигізмунда (Зигмунта) III Вази, Т. Кемпа зазначає, що він та його сини виступали за те, щоб новий володар країни не брав на власне утримання грошей з-за кордону й не запрошував іноземних плебеїв до участі в самій процедурі власного обрання (С. 227 – 228). Порушуючи питання про опозиційне ставлення князя до вищезгаданого Монарха й канцлера Я. Замойського, польський науковець пише (й із цим, урешті-решт, варто, як нам здається, цілком погодитися!), що головною причиною цього були ті широкі повноваження, які перейняв на себе сам вельми амбітний Замойський (С. 236 – 239). Розбираючись у ставленні К.-В. Острозького до тогочасного низового козацтва, автор, окрім відомих уже фактів про його активну участь у приборканні повстань та рухів цієї верстви населення (особливо тоді, коли бунтівники завдавали відчутної шкоди його особистим володінням), чи не вперше оприлюднює й інформацію про те, що, виявляється, католицькі магнати підозрювали князя

Острозького в підтримці того ж таки руху С. Наливайка, який він, Костянтин-Василь, намагався, мовляв, використати для розширення привілеїв православних мешканців країни (С. 250 – 252). Заслугує на увагу також авторський опис останніх днів життя й посмертної долі Острозького, основні моменти якого ми дозволимо собі подати нижче: "К. Острозький помер у лютому 1608 р. Смерть 84-річного князя була для його ближніх, незважаючи на його сивий вік, певною несподіванкою. Іще 15 лютого Миколай К. Радзивілл "Сирітка" в листі до воєводи висловлював радість із приводу його доброго самопочуття. У доброму здоров'ї застав його на початку лютого внук Януш Радзивілл. Визначення точної дати смерті Острозького становить певні труднощі. Важливі для нас джерела подають дві різні дати смерті князя: 13/23 лютого і 18/28 лютого. Із жалобного вірша, написаного після смерті Костянтина Острозького, та з рукопису монастиря св. Онуфрія довідуємося, що кончина наступила в ніч із п'ятниці на суботу. Згідно з повідомленнями автора Острозького літопису, то мала бути перша субота Великого посту. Ця інформація узгоджується з першою датою. Найправдоподібніше, що Костянтин Острозький помер 23 лютого (13 лютого за юліанським календарем). Похорон відбувся 27 квітня. Поховали князя в Замковій церкві в Острозі. Пізніше останки повинні були б перенести до Печерського монастиря, деякі православні історики стверджували, що внучка князя Анна Алоїза перенесла їх до костюлу єзуїтів у Ярославлі. Найімовірніше, що тіло К. Острозького залишилося в Острозі, оскільки ані в Києві, ані в Ярославлі не збереглося жодних слідів, які могли б засвідчити перепоховання Київського воєводи. Окрім того, стара надгробна плита залишилася в Острозі, її розпізнав, не без труднощів, у XIX ст. Тадеуш Стецький" (С.270 – 271).

Цінним надбанням рецензованої роботи Т. Кемпи є також уміщені в ній Додатки. Так, із першого з них (С. 276) читач отримує повне уявлення про "родословне дерево" сім'ї Острозьких, яке, сягаючи корінням ще в 1399 рік (а саме тоді, за даними автора книги, померли його "початківці" – Міхал та Дмитро Острозькі), кроною ж "вибирає" аж на початок XVII ст., коли закінчив свій земний шлях останній із цього великого роду, Ян-Володимир Острозький. Другий ("Список книг, виданих у друкарнях в Острозі та Дермані", С. 277 – 278) знайомить нас із результатами виробничої діяльності зазначених типографій, "за лаштунками" створення яких знову ж таки бачимо князя Костянтина-Василя, а третій – "Список маєтків Костянтина Острозького" (С. 279 – 284), маючи форму лаконічно укладеного статистичного довідника, на наше глибоке переконання, буде корисний усім, хто займається економічною історією України другої половини XVI – початку XVII ст., спеціалістів-бібліографів та джерелознавців зацікавить і поданий автором у роботі вельми змістовний огляд рукописів, масових джерел та літератури (С. 284 – 314), а фахівців у галузі індивідуальної біографістики – розміщений в алфавітному порядку "Покажчик персоналій" (С. 315 – 335).

Таким чином, маємо всі підстави стверджувати, що рецензована нами монографія Т. Кемпи "Костянтин Василь Острозький (бл.1524/1525 – 1608), воєвода Київський і маршалок землі Волинської", будучи результатом творчого використання її автором значної кількості джерел, є вагомим внеском у сучасну українську медієвістику.